วารสาร มจร บาฬีศึกษาพุทธโฆส ปริทรรศน์
Journal of MCU Palisueksabuddhaghosa Review
ISSN : 3057-1952 (ONLINE)

จากพุทธสถานศักดิ์สิทธิ์สู่ศูนย์กลางชุมชน: การวิเคราะห์เชิงวิวัฒนาการ ความหมาย และบทบาทร่วมสมัยของศาสนสถานในพระพุทธศาสนา

From Sacred Buddhist Site to Community Center: An Analysis of the Evolution, Meaning, and Contemporary Role of Religious Sites in Buddhism

พระธรรมวชิราจารย์[1]
Phradhammavachirajahn
E-mail: mcupali123@gmail.com
พระปัญญารัตนากร[2]
Phrapanyarattanakorn
E-mail: pindon504@hotmail.com
พระครูศรีภาวนาภิรัต[3]
Phrakrusripavanapita
E-mail: Thanpipat16@gmail .com

Received: *September 24, 2025* **Revised:** *October 29, 2025*
Accepted: *January 23, 2026*

บทคัดย่อ

บทความวิชาการฉบับนี้มีวัตถุประสงค์เพื่อวิเคราะห์วิวัฒนาการของศาสนสถาน(เสนาสนะ)ในพระพุทธศาสนา จากจุดกำเนิดที่หยั่งรากลึกในพุทธบัญญัติสู่บทบาทอันซับซ้อนในฐานะศูนย์กลางชุมชนร่วมสมัย โดยนำเสนอข้อโต้แย้งหลักว่า รูปแบบทางกายภาพและหน้าที่ทางสังคมของศาสนสถานเป็นผลลัพธ์โดยตรงจากหลักการพื้นฐานของพระธรรมและพระวินัย การวิจัยนี้ใช้วิธีการเชิงคุณภาพผ่านการวิเคราะห์เอกสารแบบสหวิทยาการ ซึ่งบูรณาการการศึกษาคัมภีร์พระไตรปิฎกและอรรถกถาภาษาบาลีเข้ากับการวิเคราะห์เชิงประวัติศาสตร์ศิลปะสถาปัตยกรรมไทย และมุมมองเชิงสังคมวิทยาต่อบทบาทของสถาบันทางศาสนา ผลการศึกษาพบว่า 1) การสังคายนาครั้งที่ 1 ได้สร้าง "พิมพ์เขียว" เชิงหลักคำสอนและกฎระเบียบ ซึ่งเป็นตัวกำหนดความต้องการเชิงหน้าที่ของพื้นที่ศักดิ์สิทธิ์ 2) บทบาทของ "นวกัมมาธิษฐายี"

[1] มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย

[2] มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย

[3] นักวิชาการอิสระ วัดพิชยญาติการาม คลองสาน ธนบุรี

หรือผู้ควบคุมการก่อสร้าง ได้ปรับเปลี่ยนไปตามพลวัตทางสังคมและการเมืองในแต่ละยุคสมัย 3) วิวัฒนาการของสถาปัตยกรรมพุทธศาสนาในประเทศไทยสะท้อนถึงการเปลี่ยนแปลงทางอุดมการณ์ของรัฐ จากธรรมราชาในสมัยสุโขทัยสู่แนวคิดเทวราชาในสมัยอยุธยา และ 4) วัดในยุคปัจจุบันต้องเผชิญกับความท้าทายในการสร้างสมดุลระหว่างอัตลักษณ์ดั้งเดิมที่เน้นความสมถะ กับความเป็นจริงที่ต้องบริหารจัดการโครงสร้างพื้นฐานที่ซับซ้อนเทียบเท่าสถาบันสาธารณะขนาดใหญ่ บทความนี้สรุปว่าศาสนสถานเป็นสถาบันที่มีพลวัตซึ่งสะท้อนความสัมพันธ์ที่ต่อเนื่องแต่ปรับเปลี่ยนอยู่เสมอระหว่างหลักคำสอน รูปแบบสถาปัตยกรรม และหน้าที่ทางสังคม

คำสำคัญ: ศาสนสถาน; วัด; ศูนย์กลางชุมชน; พระธรรมวินัย; สถาปัตยกรรมพุทธศาสนา; นวกัมมาธิษฐายี

Abstract

This academic article aims to analyze the evolution of religious sites in Buddhism, from their deep-rooted origins in canonical principles to their complex role as contemporary community centers. The central argument is that the physical forms and social functions of these sites are a direct outcome of the fundamental principles of the Dhamma and Vinaya. This research employs a qualitative, interdisciplinary document analysis, integrating the study of the Pāli Tipitaka and its commentaries with an art-historical analysis of Thai architecture and a sociological perspective on the role of religious institutions. The findings reveal that: 1) the First Buddhist Council established a doctrinal and regulatory "blueprint" that dictated the functional requirements of sacred spaces; 2) the role of the "*Nawakammādhiṭṭhāyī*," or construction supervisor, has evolved in response to the socio-political dynamics of each era; 3) the evolution of Buddhist architecture in Thailand reflects shifts in state ideology, from the *Dhammarāja* concept of the Sukhothai period to the *Devarāja* concept in the Ayutthaya period; and 4) modern temples (wats) face the challenge of balancing their traditional identity of spiritual simplicity with the reality of managing complex infrastructure comparable to that of large public institutions. This article concludes that religious sites are dynamic institutions that reflect the continuous yet adaptive relationship between doctrine, architectural form, and social function.

Keywords: Religious Site; Wat; Community Center; Dhamma-Vinaya; Buddhist Architecture; Nawakammādhiṭṭhāyī

บทนำ

ศาสนสถานในพระพุทธศาสนา หรือที่ในภาษาบาลีเรียกว่า *sāsanatthāna* นั้น มิใช่เพียงรูปแบบทางสถาปัตยกรรมที่หยุดนิ่ง แต่เป็นสถาบันที่มีพลวัตซึ่งโครงสร้างทางกายภาพเป็นผลลัพธ์โดยตรงจากหลักการพื้นฐานทางพุทธบัญญัติ นั่นคือ พระธรรมและพระวินัย การวิเคราะห์จะสืบย้อนวิวัฒนาการของสถาบันนี้ ตั้งแต่จุดกำเนิดเชิงแนวคิดในสมัยพุทธกาล ผ่านพัฒนาการทางสถาปัตยกรรมในบริบทประวัติศาสตร์ไทย ไปจนถึงบทบาทที่ซับซ้อนและหลากหลายในฐานะศูนย์กลางของชุมชนสมัยใหม่ เพื่อแสดงให้เห็นถึงความสัมพันธ์ที่ต่อเนื่องแต่ปรับเปลี่ยนอยู่เสมอระหว่างหลักคำสอน รูปแบบ และหน้าที่ทางสังคม การวิเคราะห์นี้จะใช้วิธีการแบบสหวิทยาการ โดยบูรณาการการวิเคราะห์เชิงเอกสารจากพระไตรปิฎกและคัมภีร์อรรถกถาภาษาบาลี การตรวจสอบเชิงประวัติศาสตร์ศิลปะของรูปแบบสถาปัตยกรรม และมุมมองเชิงสังคมวิทยาต่อหน้าที่ร่วมสมัยของสถาบันทางศาสนา โดยใช้เอกสารฉบับ, เบื้องต้นของผู้ใช้เป็นกรอบโครงสร้างพื้นฐาน ซึ่งจะได้รับการขยายความและสนับสนุนด้วยแหล่งข้อมูลทางวิชาการอย่างเป็นระบบตลอดทั้งบทความฉบับนี้[4] พัฒนาการของศาสนสถาน(เสนาสนะ)ในพระพุทธศาสนา จากจุดกำเนิดที่หยั่งรากลึกในพุทธบัญญัติสู่บทบาทอันซับซ้อนในฐานะศูนย์กลางชุมชนร่วมสมัย[5]

ขอบเขตของบทความจะเริ่มต้นด้วยการวางรากฐานเชิงแนวคิดและหลักคำสอนของพื้นที่ศักดิ์สิทธิ์ในพระพุทธศาสนา จากนั้นจะวิเคราะห์บทบาทเฉพาะของ "นายช่างใหญ่แห่งสงฆ์" ก่อนที่จะสำรวจยุคสำคัญทางประวัติศาสตร์สถาปัตยกรรมไทย และท้ายที่สุด จะทำการวิเคราะห์องค์ประกอบของวัดในยุคปัจจุบันเพื่อเผยให้เห็นการเปลี่ยนแปลงสู่การเป็นสถาบันสาธารณะที่มีข้อเรียกร้องด้านสังคมและโครงสร้างพื้นฐานอย่างมีนัยสำคัญ

ภาค 1 : รากฐานเชิงแนวคิดของพื้นที่ศักดิ์สิทธิ์ในพระพุทธศาสนา

1.1 นิยามของศาสนสถาน (*sāsanatthāna*): การทำให้พื้นที่เกิดความศักดิ์สิทธิ์

การทำความเข้าใจศาสนสถานจำเป็นต้องก้าวข้ามคำจำกัดความเชิงหน้าที่อย่างง่ายที่ระบุว่าเป็น "สถานที่ที่กำหนดไว้สำหรับกิจกรรมหรือพิธีกรรมทางศาสนา"[6] [1] การวิเคราะห์ศัพท์บาลี *sāsanatthāna* โดยแยกองค์ประกอบเป็น *sāsana* (คำสอน, หลักธรรม) และ *ṭhāna* (สถานที่, ที่ตั้ง) เผยให้เห็นว่าอัต

---

[4] พระปัญญารัตนากร, **การบริหารงารสาธารณูปการ: วัด**, (กรุงเทพมหานคร: หจก.แอลซีพี ฐิติพรการพิมพ์ 2566),หน้า 1

[5]นวลวรรณ พูนวสุพลฉัตรและคณะ, พุทธนวัตกรรมเสนาสนะที่เป็นมิตรกับธรรมชาติและสิ่งแวดล้อม, **รายงายการวิจัย,** มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย วิทยาเขตบาฬีศึกษาพุทธโฆส นครปฐม, 2565**,** หน้าบทคัดย่อ

[6]สำนักงานทรัพย์สินส่วนพระมหากษัตริย์, **คูมือดูแลรักษาศาสนสถาน ฉบับปรับปรุง** 2559, (กรุงเทพมหานคร : อัมรินทร์พริ้นติ้งแอนด์พับลิชชิ้ง จำกัด, 2559), หน้า 8

ลักษณ์หลักของศาสนสถานคือการเป็น "สถานที่อันเป็นที่ตั้งแห่งพระศาสนา" ซึ่งบ่งชี้ว่าความสำคัญของสถานที่นั้นผูกพันโดยตรงกับพระธรรมวินัย แนวคิดนี้สร้างความแตกต่างอย่างชัดเจนระหว่างพื้นที่ศักดิ์สิทธิ์กับพื้นที่ทางโลกทั่วไป โดยมีแนวคิดเรื่อง "สีมา" (*sīmā*)[7] หรือเขตแดน เป็นเครื่องมือสำคัญในการทำให้พื้นที่เกิดความศักดิ์สิทธิ์อย่างเป็นทางการตามที่กำหนดไว้ในพระวินัยปิฎก การกำหนดสีมานี้เป็นการกระทำเชิงนิตินัยและเชิงจิตวิญญาณที่แยกพื้นที่ของสงฆ์ออกจากโลกภายนอกโดยเด็ดขาด แนวคิดเรื่อง "พลังงานทางจิตวิญญาณ" ที่กล่าวถึงในเอกสารฉบับ, สามารถอธิบายในเชิงวิชาการได้ว่าไม่ได้เป็นเพียงแนวคิดเชิงอภิปรัชญาที่คลุมเครือ แต่เป็นผลสืบเนื่องมาจากหน้าที่ของสถานที่นั้น ๆ กล่าวคือ การเป็นพื้นที่ซึ่งพระธรรมได้รับการสั่งสอน ปฏิบัติ และสืบทอด ทำให้สถานที่นั้นกลายเป็นศูนย์รวมของศรัทธา (*saddhā*) และการสร้างบุญ (*puñña*) ของชุมชน

1.2 จากป่าสู่ "อาราม": การก่อ,สร้างตัวเป็นสถาบันของคณะสงฆ์[8]

พัฒนาการจาก "ที่รวมตัวตามธรรมชาติ" ไปสู่ "สิ่งปลูกสร้างที่มนุษย์สร้างขึ้น" ตามที่ระบุไว้ในเอกสารเบื้องต้น มิได้เป็นเพียงวิวัฒนาการทางสถาปัตยกรรมเท่านั้น แต่เป็นผลโดยตรงจากการที่คณะสงฆ์เริ่มมีลักษณะเป็นสถาบันมากขึ้น ในยุคแรกเริ่ม พระพุทธศาสนาใช้พื้นที่ธรรมชาติ เช่น ป่าหรือถ้ำ เป็นสถานที่ปฏิบัติธรรม ซึ่งสะท้อนวิถีชีวิตแบบสมถะและไม่ยึดติดกับที่อยู่ ดังคำพระบาลีว่า อนุชานามิ ภิกขเว อารามं เป็นต้น[9] คือการสร้างอาราม (*ārāma*) และวิหาร (*vihāra*) อย่างถาวร สะท้อนถึงการเปลี่ยนผ่านสู่การใช้ชีวิตแบบหมู่คณะที่ตั้งถิ่นฐานเป็นหลักแหล่ง[10] ซึ่งจำเป็นต้องมีกฎระเบียบ การจัดองค์กร และโครงสร้างพื้นฐานที่มั่นคง การเปลี่ยนแปลงนี้บ่งชี้ถึงความซับซ้อนที่เพิ่มขึ้นของชุมชนสงฆ์และความต้องการศูนย์กลางที่แน่นอนสำหรับการจำพรรษา (*vassa*) และการเผยแผ่ธรรมตลอดทั้งปี

1.3 ความสัมพันธ์เชิงพึ่งพาระหว่างความศักดิ์สิทธิ์และชุมชน

บทความฉบับนี้ได้ระบุหน้าที่สองประการของศาสนสถาน คือการเป็น "สถานที่ศักดิ์สิทธิ์" และ "ศูนย์กลางของชุมชน" หน้าที่ทั้งสองนี้มิได้แยกจากกัน แต่มีความสัมพันธ์เชิงพึ่งพาอาศัยกันอย่างลึกซึ้ง ความศักดิ์สิทธิ์ของสถานที่ ซึ่งเกิดจากการเชื่อมโยงกับพระธรรมวินัยและการดำรงอยู่ของคณะสงฆ์ เป็นสิ่งที่ดึงดูดชุมชนฆราวาสให้เข้ามา ในทางกลับกัน การสนับสนุนจากชุมชน (ผ่านการบริจาค แรงงาน และการมีส่วนร่วม) คือปัจจัยที่ทำให้สถาบันอันศักดิ์สิทธิ์นี้สามารถดำรงอยู่และรักษารูปแบบทางกายภาพไว้ได้ ความสัมพันธ์นี้สร้างวงจรที่อำนาจทางจิตวิญญาณก่อให้เกิดทุนทางสังคม ซึ่งจะกลับมาเสริมสร้างความ

---

[7] พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต), (2555), **พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลศัพท์**. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์พระพุทธศาสนาของธรรมสภา, หน้า 696

[8] อ้างแล้ว, หน้า 608

[9] วิ.ม. (บาลี) 4/63/ 72

[10] สมเด็จพระพุทธโฆสาจารย์ (ปยุทธ์ ปยุตฺโต), **พุทธธรรม ฉบับขยายความ,** กรุงเทพมหานคร. ครั้งที่ 56. สหธรรมมิก จำกัด, 2564 , หน้า 370

มั่นคงทั้งทางกายภาพและทางจิตวิญญาณของสถาบันให้แข็งแกร่งยิ่งขึ้น ความเชื่อมโยงนี้เผยให้เห็นว่าโครงสร้างทางสถาปัตยกรรมของศาสนสถานไม่ได้เป็นเพียงเปลือกนอก แต่เป็นส่วนหนึ่งของระบบนิเวศทางสังคมและจิตวิญญาณ การทำลายศาสนสถานจึงไม่ใช่แค่การสูญเสียทรัพย์สิน แต่เป็นการโจมตีอัตลักษณ์และโครงสร้างทางจิตวิญญาณของชุมชนนั้นๆ โดยตรง การกำหนดเขตแดนของวัดด้วยหลัก "สีมา" ไม่ใช่เป็นเพียงการสร้างกำแพง แต่เป็นการกระทำเชิงกฎหมายและจิตวิญญาณที่สืบเนื่องโดยตรงจากพระวินัย การกระทำนี้เปลี่ยนผืนดินธรรมดาให้กลายเป็นเขตอำนาจพิเศษที่อยู่ภายใต้กฎของสงฆ์ ทำให้ศาสนสถานกลายเป็นหน่วยทางสังคมและกฎหมายที่มีลักษณะเฉพาะตัว ดังนั้น รูปแบบทางสถาปัตยกรรมของหลักสีมาจึงเป็นภาพสะท้อนทางกายภาพของแนวคิดทางกฎหมายในพระไตรปิฎก อำนาจของคณะสงฆ์จึงถูกกำหนดขอบเขตเชิงพื้นที่ และสถาปัตยกรรมได้กลายเป็นองค์ประกอบที่จำเป็นต่ออำนาจและความต่อเนื่องของสถาบันสงฆ์

ภาค 2 : พิมพ์เขียวจากพุทธบัญญัติ: พระธรรมวินัยในฐานะต้นกำเนิดของสถาปัตยกรรมสงฆ์

2.1 ปฐมสังคายนา: การประมวล "ซอฟต์แวร์" สำหรับ "ฮาร์ดแวร์" ของอาราม

บทบาทของการสังคายนาครั้งที่ 1 มีความสำคัญยิ่งกว่าการรวบรวมคำสอนดังที่สรุปไว้ในเอกสารเบื้องต้น ผลลัพธ์หลักของการสังคายนา คือ พระธรรมและพระวินัยที่ได้รับการประมวลอย่างเป็นระบบทำหน้าที่เสมือน "ซอฟต์แวร์" หรือพิมพ์เขียวในการปฏิบัติงาน ซึ่งเป็นตัวกำหนดรูปแบบและหน้าที่ของ "ฮาร์ดแวร์" ซึ่งก็คือตัวอารามทางกายภาพ [2] ภาวะผู้นำของพระมหากัสสปะในฐานะประธานการสังคายนาคือการรับประกันความถูกต้องสมบูรณ์ของรหัสพื้นฐานนี้ [6] ความกังวลของท่านต่อคำพูดที่ไม่เคารพของพระสุภัททวุฑฒบรรพชิตหลังพุทธปรินิพพาน เป็นแรงผลักดันให้เกิดความจำเป็นเร่งด่วนในการสร้างมาตรฐานที่เป็นที่ยอมรับและไม่เปลี่ยนแปลง เพื่อป้องกันการเสื่อมถอยของพระศาสนา[11]

2.2 พระอุบาลีและพระวินัย: ประมวลกฎหมายอาคารสำหรับสงฆ์

พระวินัยที่พระอุบาลีทรงจำและนำมาแสดงในที่ประชุมสังคายนา [9] เป็นมากกว่าข้อบังคับทางจริยธรรม แต่ทำหน้าที่เป็นประมวลกฎหมายอาคารสำหรับวิถีชีวิตของสงฆ์โดยตรง พระวินัยได้กำหนดกฎเกณฑ์ที่ส่งผลต่อสถาปัตยกรรมอย่างชัดเจน เช่น ข้อบังคับเกี่ยวกับขนาดและการก่อสร้างที่พักอาศัยส่วนบุคคลของพระภิกษุที่เรียกว่า "กุฏิ" (*kuti*) ข้อกำหนดสำหรับพื้นที่ส่วนรวม เช่น ห้องน้ำและศาลาฉัน และที่สำคัญที่สุดคือขั้นตอนการกำหนดเขต "สีมา" (*sīmā*) สำหรับอุโบสถ ซึ่งเป็นพื้นที่ศักดิ์สิทธิ์ที่สุดสำหรับประกอบสังฆกรรม [1] การมีอยู่ของหมวด "อุปาลิปัญจกะ" ในพระวินัยปิฎก[12] ซึ่งเป็นชุดคำถาม–

[11] ศ,วัชระ งามจิตรเจริญ, **พุทธศาสนาเถรวาท,** (พิมพ์ครั้งที่ 2. กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, 2552), หน้า 71

[12] วิ.ป. (ไทย) 8 / 1161 /755

คำตอบเกี่ยวกับข้อวินัยระหว่างพระพุทธเจ้าและพระอุบาลี ยิ่งตอกย้ำบทบาทสำคัญของท่านในการวางรากฐานกฎเกณฑ์เหล่านี้

2.3 พระอานนท์และพระธรรม: การออกแบบเพื่อการเทศนาและการปฏิบัติ[13]

บทบาทของพระอานนท์ในฐานะผู้ทรงจำพระสูตร (พระธรรม) ได้สร้างความต้องการเชิงสถาบันสำหรับพื้นที่ที่อุทิศให้กับการศึกษาและเผยแผ่คำสอนเหล่านั้น การที่ท่านสามารถทรงจำพระธรรมได้ถึง 84,000 พระธรรมขันธ์ [17] เป็นการสร้าง "เนื้อหา" ที่จำเป็นต้องมี "พื้นที่" สำหรับการถ่ายทอด สิ่งนี้คือเหตุผลเชิงหน้าที่ของการมีอยู่ของอาคารอย่าง "วิหาร" (หอประชุมธรรม) และ "ศาลาการเปรียญ" (ศาลาสำหรับศึกษาธรรมของฆราวาส) ซึ่งถูกออกแบบมาเพื่อรองรับผู้คนที่มาฟังพระธรรมเทศนา การขึ้นต้นคำเทศนาของท่านด้วยประโยคว่า "*เอวมฺเม สุตं*" ("ข้าพเจ้าได้สดับมาอย่างนี้") คือการรับประกันความถูกต้องของเนื้อหาที่จะถูกนำมาสั่งสอนภายในอาคารเหล่านี้ สถาปัตยกรรมในพระพุทธศาสนาจึงขับเคลื่อนด้วยหลักธรรมคำสอนอย่างแท้จริง รูปแบบทางกายภาพของอารามเป็นผลลัพธ์ที่จำเป็นและมีเหตุผลมาจากประมวลกฎหมายและหลักคำสอนที่ถูกกำหนดขึ้นในการสังคายนาครั้งที่ 1 รูปแบบย่อมเป็นไปตามหน้าที่และหน้าที่ถูกกำหนดโดยพุทธบัญญัติ การวิเคราะห์ผังวัดจึงต้องเริ่มต้นจากความเข้าใจในพระวินัยและความต้องการเชิงหน้าที่ของพระธรรม

ตารางที่ 1: บทบาทพื้นฐานของพระเถระองค์สำคัญในการสังคายนาครั้งที่ 1

พระเถระ	บทบาทสำคัญตามพุทธบัญญัติ	คุณูปการเฉพาะ	ผลกระทบต่อหน้าที่ของศาสนสถาน
พระมหากัสสปะ	ประธานการสังคายนา	รับประกันความถูกต้องของหลักคำสอนและเป็นประธานในการประมวลพระธรรมวินัย	วางรากฐานความชอบธรรมและวัตถุประสงค์โดยรวมของสถาบันสงฆ์
พระอุบาลี	ผู้เชี่ยวชาญด้านพระวินัย	วิสัชชนาและจัดระบบประมวลกฎของสงฆ์	กำหนด "ประมวลกฎหมายอาคาร" สำหรับชีวิตในอาราม เช่น กฎสำหรับกุฏิและเขตสีมา
พระอานนท์	ผู้เชี่ยวชาญด้านพระสูตร	วิสัชชนาและจัดระบบพระธรรมเทศนาของพระพุทธเจ้า	จัดเตรียม "เนื้อหา" ที่ทำให้เกิดความจำเป็นในการสร้างพื้นที่สำหรับการสอนและประชุมธรรม (วิหาร, ศาลา)

[13]พระประเสริฐ อภิวณฺโณ (จันคำ), (2563), บทบาทและวิธีการเผยแผ่พระพุทธศาสนาของพระอานนท์เถระ, **วารสารพุทธปรัชญาเมธีปริทรรศน์**, หน้า 16–17

ภาค 3 : นายช่างใหญ่แห่งสงฆ์: บทบาทและมรดกของ "นวกัมมาธิษฐายี"

3.1 ที่มาในพุทธบัญญัติ: นิยามของ "ผู้อำนวยการงานก่อสร้าง"

คำว่า "นวกัมมาธิษฐายี" (*Nawakammādhiṭṭhāyī*) (อ่านว่า นะ-วะ-กำ-มะ-ทิด-ถา-ยี) มีความหมายตามตัวอักษรว่า "ผู้ได้รับการแต่งตั้งให้ดูแลงานใหม่" [1] จากพจนานุกรมศัพท์พุทธศาสน์และคัมภีร์อรรถกถา บทบาทนี้หมายถึงผู้อำนวยการหรือผู้ควบคุมดูแลการก่อสร้าง [18] ซึ่งแตกต่างจาก "นวกัมมิกะ" (*nawakammika*) ทั่วไปซึ่งหมายถึงพระภิกษุที่เกี่ยวข้องกับงานก่อสร้าง[14] นวกัมมาธิษฐายีจึงเป็นตำแหน่งที่ต้องอาศัยทักษะการบริหารจัดการ การวางแผน การประสานงานกับผู้มีจิตศรัทธา และที่สำคัญคือการทำให้แน่ใจว่าการก่อสร้างนั้นสอดคล้องกับพระวินัย ซึ่งเป็นการสร้างสมดุลระหว่างความต้องการเชิงปฏิบัติกับความเหมาะสมทางธรรม

3.2 พระมหาโมคคัลลานะในฐานะต้นแบบ : อำนาจทางจิตวิญญาณและการควบคุมเชิงปฏิบัติ

พระมหาโมคคัลลานะได้รับการยกย่องให้เป็นต้นแบบของนวกัมมาธิษฐายี แม้ว่าการอ้างอิงโดยตรงในพระไตรปิฎกจะมีอยู่อย่างจำกัด [22] แต่คัมภีร์อรรถกถาและเอกสารชั้นหลังได้กล่าวถึงบทบาทของท่านอย่างสม่ำเสมอ โดยเฉพาะอย่างยิ่งในการควบคุมการก่อสร้างวัดบุพพาราม ซึ่งได้รับการอุปถัมภ์จากนางวิสาขามหาอุบาสิกา [18] การที่ท่านได้รับเลือกให้ทำหน้าที่นี้ไม่ใช่เรื่องบังเอิญ ในฐานะที่ท่านเป็นเอตทัคคะผู้เลิศกว่าภิกษุทั้งหลายในทางมีฤทธิ์มาก (*iddhi*) อำนาจบารมีของท่านจึงเป็นที่ประจักษ์อย่างยิ่ง สิ่งนี้ชี้ให้เห็นว่าบทบาทนวกัมมาธิษฐายีในยุคแรกเริ่มไม่ได้ต้องการเพียงทักษะทางช่าง แต่ยังต้องการบารมีทางจิตวิญญาณที่สูงส่งเพื่อควบคุมโครงการขนาดใหญ่ที่ต้องอาศัยทรัพยากรและการมีส่วนร่วมของชุมชนจำนวนมาก[15]

3.3 วิวัฒนาการของบทบาทในประวัติศาสตร์: จากพระผู้ควบคุมสู่วิศวกรฆราวาส

บทบาทของนวกัมมาธิษฐายีได้ปรับเปลี่ยนไปตามยุคสมัย ซึ่งสะท้อนให้เห็นถึงความสัมพันธ์ที่เปลี่ยนแปลงไประหว่างคณะสงฆ์ รัฐ และสังคมฆราวาส [1]

3.1 ยุคแห่งราชูปถัมภ์ (สมัยพระเจ้าอโศกมหาราช, สุโขทัย, อยุธยา): บทบาทนี้ได้ขยายไปสู่ข้าราชการ ช่างหลวง และพระเถระชั้นผู้ใหญ่ ซึ่งทำหน้าที่ควบคุมการก่อสร้างวัดที่ได้รับการอุปถัมภ์จากราชสำนัก โครงการก่อสร้างเหล่านี้จึงไม่ได้เป็นเพียงการแสดงออกถึงความศรัทธาในศาสนา แต่ยังเป็นการประกาศพระบรมเดชานุภาพของสถาบันกษัตริย์อีกด้วย

---

[14] อ้างแล้ว, หน้า 82

[15] พระมหาสุชาญ โรจนญาโณ, (2555), **การศึกษาบทบาทของพระมหาโมคคัลลานะในการเผยแผ่พระพุทธศาสนา,** วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต, บัณฑิตวิทยาลัย, มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย ,หน้าบทคัดย่อ

3.2 **ยุคปัจจุบัน :** แม้ว่าบทบาทนี้ยังคงอาจเป็นของพระเถระผู้ใหญ่ที่มีความสามารถด้านการบริหาร แต่ในปัจจุบันมีการร่วมมือหรือมอบหมายให้ผู้เชี่ยวชาญที่เป็นฆราวาสมากขึ้น เช่น สถาปนิก วิศวกร และผู้จัดการโครงการ สิ่งนี้สะท้อนให้เห็นถึงความเป็นวิชาชีพและความเป็นสากลของการบริหารจัดการงานก่อสร้าง แม้จะอยู่ในบริบททางศาสนาก็ตาม

ตารางที่ 2: วิวัฒนาการของบทบาทนวกัมมาธิษฐายีในแต่ละยุคสมัย

ยุคสมัย	บุคคลสำคัญ/บทบาท	ที่มาของอำนาจ	แนวคิดหลักในการก่อสร้าง
พุทธกาล	พระเถระผู้มีบารมี (เช่น พระมหาโมคคัลลานะ)	การแต่งตั้งจากพระพุทธเจ้า/คณะสงฆ์, บารมีทางจิตวิญญาณ	สอดคล้องกับพระวินัย, เหมาะสมต่อการปฏิบัติธรรม
ยุคราชูปถัมภ์ (เช่น อยุธยา)	ขุนนาง/ช่างหลวง, พระราชาคณะ	พระบรมราชโองการ, ยศถาบรรดาศักดิ์	แสดงพระราชกุศลและพระบรมเดชานุภาพ, ความยิ่งใหญ่ทางศิลปกรรม
ปัจจุบัน	เจ้าอาวาส/ผู้เชี่ยวชาญฆราวาส (สถาปนิก, วิศวกร)	การแต่งตั้งจากสงฆ์, คุณวุฒิทางวิชาชีพ	ประสิทธิภาพเชิงหน้าที่, วิศวกรรมสมัยใหม่, ความยั่งยืน, การบริหารงบประมาณ

ภาค 4 : วิวัฒนาการแห่งรูปทรง: การสำรวจประวัติศาสตร์สถาปัตยกรรมพุทธศาสนาไทย

4.1 สมัยสุโขทัย (พุทธศตวรรษที่ 18–20): การแสดงออกแห่งศรัทธาอันบริสุทธิ์

สถาปัตยกรรมสมัยสุโขทัยมีเอกลักษณ์ที่โดดเด่น โดยเฉพาะอย่างยิ่งการพัฒนาเจดีย์ทรงยอดดอกบัวตูม หรือที่เรียกว่า "ทรงพุ่มข้าวบิณฑ์" ซึ่งถือเป็นนวัตกรรมทางสถาปัตยกรรมที่เป็นแบบฉบับของท้องถิ่นอย่างแท้จริง ผลงานของศาสตราจารย์เกียรติคุณ ดร. สันติ เล็กสุขุม ได้วิเคราะห์รูปแบบเจดีย์ประเภทต่าง ๆ ในอาณาจักรสุโขทัยไว้อย่างละเอียด[16] สัญลักษณ์ของดอกบัวตูมสามารถตีความได้ว่าเป็นการสะท้อนโลกทัศน์ของพุทธศาสนานิกายเถรวาทอันบริสุทธิ์ วัดมหาธาตุในอุทยานประวัติศาสตร์สุโขทัยเป็นตัวอย่างที่สำคัญของสถาปัตยกรรมยุคนี้[17]

[16] สันติ เล็กสุขุม, **ศิลปะสุโขทัย 3**, พิมพ์ครั้งที่ 3 , กรุงเทพมหานคร: เมืองโบราณ, 2555, หน้า 7

[17] เฉลิม รัตนทัศนีย, **วิวัฒนาการศิลปสถาปัตยกรรมไทยพุทธศาสนา,** กรุงเทพมหานคร: อมรินทร์พริ้นติ้งแอนด์พับลิชชิ่ง, 2539, หน้า 40–45

4.2 สมัยอยุธยา (พุทธศตวรรษที่ 19–24): อำนาจ การผสมผสาน และความยิ่งใหญ่

ในสมัยอยุธยา รูปแบบทางสถาปัตยกรรมได้เปลี่ยนแปลงไปอย่างมีนัยสำคัญ โดยมีการรับและปรับใช้ "ปรางค์" (prang) แบบขอมให้กลายเป็นองค์ประกอบประธานของวัดสำคัญต่างๆ เช่น วัดไชยวัฒนาราม การเลือกใช้รูปแบบสถาปัตยกรรมนี้เป็นการแสดงออกทั้งในเชิงการเมืองและศาสนา โดยเป็นการรับสัญลักษณ์ของภูเขาจักรวาล (เขาพระสุเมรุ) ตามคติความเชื่อฮินดู–ขอม มาปรับใช้ในกรอบจักรวาลวิทยาแบบพุทธ รูปแบบดังกล่าวสะท้อนถึงอำนาจของอาณาจักรและอิทธิพลทางวัฒนธรรมที่ผสมผสาน นอกจากนี้ ศิลปะการตกแต่งและจิตรกรรมฝาผนังก็มีการพัฒนาอย่างมากในยุคนี้

4.3 การสังเคราะห์ในสมัยรัตนโกสินทร์และการปรับตัวในยุคใหม่

สมัยรัตนโกสินทร์ได้หวนกลับไปมองและสังเคราะห์รูปแบบจากทั้งสมัยสุโขทัยและอยุธยาเพื่อสร้างอัตลักษณ์ทางสถาปัตยกรรมแห่งชาติขึ้นมาใหม่ นอกจากนี้ยังมีการรับอิทธิพลทางสถาปัตยกรรมตะวันตกและวัสดุสมัยใหม่เข้ามาใช้ ซึ่งเป็นจุดเริ่มต้นของการวิเคราะห์วัดในยุคปัจจุบันในภาคต่อไป การเปลี่ยนแปลงของรูปแบบสถาปัตยกรรมหลักในแต่ละยุคสมัยของไทย จากเจดีย์ในสมัยสุโขทัยสู่ปรางค์ในสมัยอยุธยา มิใช่เป็นเพียงทางเลือกทางศิลปะ แต่เป็นสัญลักษณ์ที่ทรงพลังของอุดมการณ์ทางการเมืองและศาสนาที่ครอบงำอาณาจักรในยุคนั้นๆ การเปลี่ยนจากเจดีย์ทรงดอกบัวตูมซึ่งเป็นสัญลักษณ์ทางพุทธศาสนาโดยแท้ ไปสู่ปรางค์ซึ่งดัดแปลงมาจากปราสาทขอมอันเป็นสัญลักษณ์ของเทวราชาและอำนาจแห่งจักรวาล สะท้อนถึงการเปลี่ยนแปลงแนวคิดของรัฐ จากรูปแบบกษัตริย์ผู้ทรงธรรม (ธรรมราชา) ในสมัยสุโขทัย ไปสู่การผสมผสานแนวคิดเทวราชาในสมัยอยุธยา ดังนั้น ประวัติศาสตร์สถาปัตยกรรมพุทธศาสนาไทยจึงไม่อาจแยกออกจากประวัติศาสตร์ความคิดทางการเมืองไทยได้เลย[18]

ภาค 5: "วัด" ร่วมสมัย: ศูนย์กลางแห่งความทันสมัยและประเพณีที่หลากหลาย

5.1 ความเฉพาะทางของสถาปัตยกรรมในวัดยุคใหม่

วัดในสังคมไทยปัจจุบันประกอบด้วยอาคารที่มีหน้าที่เฉพาะทางหลายประเภท ซึ่งแต่ละหลังมีบทบาทที่แตกต่างกันไปตามที่ระบุไว้ในเอกสารเบื้องต้นได้แก่

(1) **โบสถ์ (อุโบสถ):** อาคารที่ศักดิ์สิทธิ์ที่สุด ใช้สำหรับประกอบสังฆกรรมที่สำคัญ เช่น การอุปสมบท ซึ่งพื้นที่นี้ถูกกำหนดความศักดิ์สิทธิ์ด้วยเขตสีมา

(2) วิหาร: ใช้เป็นที่ประดิษฐานพระพุทธรูปสำคัญและเป็นสถานที่สำหรับแสดงธรรมแก่พุทธศาสนิกชน

(3) **ศาลาการเปรียญ:** อาคารอเนกประสงค์สำหรับกิจกรรมของชุมชน การศึกษาธรรม และการประชุม

---

[18] ใจจงรัก ฤทธิ์รงค์, (2559), สถาปัตยกรรมไทยกับพระพุทธศาสนา, **วารสารหน้าจั่ว: ว่าด้วยสถาปัตยกรรม การออกแบบ และสรรพสิ่งแวดล้อม,** หน้า 35

(4) **กุฏิ:** ที่พักอาศัยสำหรับพระภิกษุสงฆ์

(5) **เจดีย์:** สถูปสำหรับบรรจุพระบรมสารีริกธาตุหรืออัฐิธาตุของพระเถระที่เคารพนับถือ[19] หน้าที่ของอาคารแต่ละหลังสามารถเชื่อมโยงกลับไปยังข้อกำหนดในพุทธบัญญัติที่กล่าวถึงในภาค 2 ได้โดยตรง เช่น โบสถ์คือพื้นที่ทางกายภาพที่จำเป็นสำหรับการประกอบสังฆกรรมตามพระวินัย ในขณะที่วิหารและศาลาการเปรียญคือพื้นที่ที่จำเป็นสำหรับการเผยแผ่พระธรรมที่พระอานนท์ได้ทรงจำไว้

5.2 วัดในฐานะสาธารณูปโภค: ข้อเรียกร้องเชิงโครงสร้างพื้นฐานของสถาบันสมัยใหม่

การดำเนินงานของวัดในปัจจุบันจำเป็นต้องมีระบบสาธารณูปโภคและโครงสร้างพื้นฐานที่ซับซ้อนและครอบคลุม [3]ซึ่งรวมถึงไฟฟ้า น้ำประปา ห้องน้ำ ที่จอดรถ ถนน ระบบรักษาความปลอดภัย อินเทอร์เน็ต ระบบเสียง ระบบปรับอากาศ และระบบจัดการขยะและระบายน้ำ โครงสร้างพื้นฐานเหล่านี้สะท้อนให้เห็นว่าวัดได้เปลี่ยนสถานะจากสถานที่ปฏิบัติธรรมที่สงบเงียบและแยกตัว ไปสู่สถาบันสาธารณะขนาดใหญ่ที่มีลักษณะคล้ายกับศูนย์ชุมชน โรงเรียน หรือแม้กระทั่งเมืองขนาดย่อม การเปลี่ยนแปลงนี้ทำให้วัดต้องการการบริหารจัดการอย่างมืออาชีพ ทรัพยากรทางการเงินจำนวนมาก และต้องมีปฏิสัมพันธ์กับการวางแผนและบริการของเทศบาล

5.3 วัดในฐานะศูนย์กลางการพัฒนาที่ยั่งยืนและการเรียนรู้ตลอดชีวิต

จากงานวิจัยร่วมสมัย พบว่าวัดกำลังมีบทบาทใหม่ในฐานะผู้ขับเคลื่อนการพัฒนาชุมชนอย่างแข็งขัน ซึ่งรวมถึงการทำหน้าที่เป็นศูนย์การเรียนรู้ตลอดชีวิต ศูนย์ฝึกอาชีพ โครงการส่งเสริมสุขภาพ ("วัดแห่งสุขภาวะ") และการดูแลรักษาสิ่งแวดล้อม รูปแบบ "บวร" (บ้าน–วัด–ราชการ) เป็นตัวอย่างของการพัฒนาแบบมีส่วนร่วม ซึ่งวัดทำหน้าที่เป็นจุดเชื่อมต่อที่สำคัญระหว่างชุมชนและหน่วยงานภาครัฐ[20]
การเปลี่ยนแปลงนี้ก่อให้เกิดความท้าทายพื้นฐาน กล่าวคือ วัดในยุคปัจจุบันต้องเผชิญกับความขัดแย้งระหว่างอัตลักษณ์ดั้งเดิมในฐานะสถานที่แห่งความเรียบง่ายทางจิตวิญญาณ กับความเป็นจริงในปัจจุบันที่ต้องดำเนินงานในฐานะสถาบันสาธารณะที่ซับซ้อนและต้องใช้ทรัพยากรในการบริหารจัดการอย่างมหาศาล วัตถุประสงค์ของวัดมีรากฐานมาจากหลักคำสอนที่เน้นการปล่อยวางและความสมถะ แต่เพื่อที่จะรับใช้ชุมชนสมัยใหม่ได้อย่างมีประสิทธิภาพ[21] วัดจำเป็นต้องนำโครงสร้างพื้นฐานและแนวทางการบริหารจัดการที่ซับซ้อนของโลกฆราวาสมาปรับใช้ ความท้าทายที่ยิ่งใหญ่ที่สุดของคณะสงฆ์ในยุคใหม่จึงอยู่ที่ว่า จะสามารถรักษาความน่าเชื่อถือทางจิตวิญญาณและหลักธรรมคำสอนไว้ได้อย่างไร ในขณะที่ต้อง

---

[19] สันติ เล็กสุขุม, (2553), **เจดีย์ ความเป็นมาและคำศัพท์เรียกองค์ประกอบเจดีย์ในประเทศไทย,** พิมพ์ครั้งที่ 5, กรุงเทพมหานคร: มติชน, หน้า 6

[20] พระอธิการสุรศักดิ์ สุขุมาโล (คงเมือง), **"วัดกับศูนย์กลางการเรียนรู้และพัฒนาของชุมชน",** มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย วิทยาลัยสงฆ์ชัยภูมิ, 2563, หน้าบทคัดย่อ

[21] อรุณศักดิ์ กิ่งมณี และคณะ, (2567), การสร้างวัดแบบมีส่วนร่วมด้วยพลังบวรจังหวัดบึงกาฬ**, วารสารวิจัยราชภัฏกรุงเก่า,** 11(1), หน้า–15

บริหารจัดการองค์กรที่ในทางปฏิบัติได้กลายเป็นบรรษัทบริการสาธารณะที่ไม่แสวงหาผลกำไรขนาดใหญ่ไปแล้ว[22]

ตารางที่ 3: การวิเคราะห์ประเภทอาคารและโครงสร้างพื้นฐานที่จำเป็นในวัดสมัยใหม่

ประเภทอาคาร	หน้าที่ตามพุทธบัญญัติ	การใช้งานปัจจุบัน	สาธารณูปโภคที่จำเป็น
โบสถ์	ประกอบสังฆกรรม	พิธีอุปสมบท, พระราชพิธี	ระบบเสียงคุณภาพสูง, ระบบปรับอากาศ, ระบบรักษาความปลอดภัย
วิหาร	การแสดงพระธรรมเทศนา	การแสดงธรรม, การทำสมาธิ, การท่องเที่ยว	ระบบเสียง, ระบบแสงสว่าง, อินเทอร์เน็ต (สำหรับการถ่ายทอดสด)
ศาลา	การศึกษา/การสอนชุมชน	การประชุมชุมชน, การศึกษา, กิจกรรมต่างๆ	อินเทอร์เน็ต, อุปกรณ์โสตทัศนูปกรณ์, ห้องน้ำ
กุฏิ	ที่พักอาศัยของสงฆ์	ที่พักของพระภิกษุสามเณร	ไฟฟ้า, น้ำประปา, ระบบสุขาภิบาล
เมรุ	พิธีศพ	การประกอบพิธีฌาปนกิจ	เตาเผาไร้มลพิษ, ที่จอดรถ, การจัดการขยะ

บทสรุปและแนวทางสำหรับงานวิจัยในอนาคต

บทความฉบับนี้ได้สังเคราะห์และนำเสนอเรื่องราวการเดินทางของศาสนสถาน จากแนวคิดที่ถูกกำหนดโดยพุทธบัญญัติ สู่รูปแบบทางกายภาพที่หล่อหลอมโดยอุดมการณ์ทางประวัติศาสตร์ และท้ายที่สุดคือการเป็นสถาบันร่วมสมัยที่ต้องเผชิญกับความท้าทายของยุคใหม่ บทความได้เน้นย้ำว่าในทุกขั้นตอน ความสัมพันธ์ระหว่างหลักคำสอน สถาปัตยกรรม และสังคม เป็นความสัมพันธ์ที่ลื่นไหลและพึ่งพาอาศัยซึ่งกันและกันจากข้อค้นพบทั้งหมด สามารถเสนอแนะแนวทางสำหรับงานวิจัยเพิ่มเติมหรือการประยุกต์ใช้ในทางปฏิบัติดังนี้

การศึกษาผลกระทบทางเศรษฐกิจและสังคม : เนื่องจากวัดมีสาธารณูปโภคและหน้าที่ต่อชุมชนอย่างกว้างขวาง งานวิจัยในอนาคตสามารถสำรวจผลกระทบทางเศรษฐกิจและสังคมของวัดขนาด

[22] สำนักงานพระพุทธศาสนาแห่งชาติ, **คู่มือและแนวปฏิบัติ โครงการวัด ประชา รัฐ สร้างสุข,** (กรุงเทพมหานคร: 2566.), หน้า 2–4

ใหญ่ที่มีต่อชุมชนโดยรอบได้อย่างเป็นรูปธรรม รวมถึงการมีส่วนร่วมต่อเศรษฐกิจท้องถิ่น การท่องเที่ยว และโครงการสวัสดิการสังคม

ความยั่งยืนและการจัดการทรัพยากร: ควรมีการศึกษาแนวปฏิบัติที่ดีที่สุดสำหรับการจัดการทรัพยากรอย่างยั่งยืน (ไฟฟ้า, น้ำ, ขยะ) ภายในศาสนสถาน โดยเฉพาะอย่างยิ่งในบริบทของจำนวนผู้มาเยือนที่เพิ่มขึ้นและความกังวลด้านสิ่งแวดล้อม

การปรับตัวทางสถาปัตยกรรมและการปรับปรุงให้ทันสมัย: วิเคราะห์ว่าสถาปัตยกรรมทางศาสนาแบบดั้งเดิมปรับตัวอย่างไรเพื่อรวมสาธารณูปโภคและหลักการออกแบบที่ทันสมัย ในขณะที่ยังคงรักษาความสมบูรณ์ทางจิตวิญญาณและมรดกทางวัฒนธรรมไว้

บทบาทในการเตรียมพร้อมรับมือภัยพิบัติและความยืดหยุ่นของชุมชน: สำรวจบทบาทของศาสนสถาน ซึ่งมีโครงสร้างพื้นฐานและสถานะเป็นศูนย์กลางชุมชน ในการเตรียมพร้อมรับมือภัยพิบัติ การบรรเทาทุกข์ และการส่งเสริมความยืดหยุ่นของชุมชน

การศึกษาเปรียบเทียบ: ดำเนินการศึกษาเปรียบเทียบศาสนสถานในศาสนาหรือภูมิภาคต่างๆ เพื่อระบุหลักการสากลและการปรับตัวที่เป็นเอกลักษณ์ในด้านหน้าที่ ความหมาย และโครงสร้างพื้นฐาน

เอกสารอ้างอิง

ใจจงรัก ฤทธิ์รงค์. สถาปัตยกรรมไทยกับพระพุทธศาสนา. ***วารสารหน้าจั่ว: ว่าด้วยสถาปัตยกรรม การออกแบบ และสรรพสิ่งแวดล้อม,*** 2559.

เฉลิม รัตนทัศนีย. **วิวัฒนาการศิลปสถาปัตยกรรมไทยพุทธศาสนา.** กรุงเทพมหานคร: อมรินทร์พริ้นติ้งแอนด์พับลิชชิ่ง, 2539.

นวลวรรณ พูนวสุพลฉัตรและคณะ. พุทธนวัตกรรมเสนาสนะที่เป็นมิตรกับธรรมชาติและสิ่งแวดล้อม. **รายงายการวิจัย.** มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย วิทยาเขตบาฬีศึกษาพุทธโฆสนครปฐม. 2565. หน้าบทคัดย่อ.

พระประเศรียร อภิวณฺโณ (จันคำ). (2563). บทบาทและวิธีการเผยแผ่พระพุทธศาสนาของพระอานนท์เถระ. **วารสารพุทธปรัชญาเมธีปริทรรศน์**.

พระปัญญารัตนากร. **การบริหารงารสาธารณูปการ: วัด**. กรุงเทพมหานคร: หจก.แอลซีพี ฐิติพรการพิมพ์. 2566.

พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต). **พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลศัพท์**. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์พระพุทธศาสนาของธรรมสภา. 2555.

พระมหาสุชาญ โรจนญาโณ. (2555). **การศึกษาบทบาทของพระมหาโมคคัลลานะในการเผยแผ่พระพุทธศาสนา.** วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต, บัณฑิตวิทยาลัย, มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย หน้าบทคัดย่อ.

พระอธิการสุรศักดิ์ สุขุมาโล (คงเมือง). **“วัดกับศูนย์กลางการเรียนรู้และพัฒนาของชุมชน.** มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย วิทยาลัยสงฆ์ชัยภูมิ. 2563. หน้าบทคัดย่อ.

มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. **พระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.** กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. 2539.

วัชระ งามจิตรเจริญ. **พุทธศาสนาเถรวาท.** พิมพ์ครั้งที่ 2. กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์. 2552. หน้า 71.

สมเด็จพระพุทธโฆสาจารย์ (ปยุทธ์ ปยุตฺโต). **พุทธธรรม ฉบับขยายความ.**พิมพ์ครั้งที่ 56. กรุงเทพมหานคร. สหธรรมมิก จำกัด. 2564.

สันติ เล็กสุขุม. (2553). **เจดีย์ ความเป็นมาและคำศัพท์เรียกองค์ประกอบเจดีย์ในประเทศไทย.** พิมพ์ครั้งที่ 5. กรุงเทพมหานคร. มติชน. 2553.

สันติ เล็กสุขุม. **ศิลปะสุโขทัย 3**. (พิมพ์ครั้งที่ 3. กรุงเทพมหานคร: เมืองโบราณ . 2555.

สำนักงานทรัพย์สินส่วนพระมหากษัตริย์. **คูมือดูแลรักษาศาสนสถาน ฉบับปรับปรุง 2559.** กรุงเทพมหานคร . อัมรินทร์พริ้นติ้งแอนด์พับลิชชิ้ง จำกัด. 2559.

สำนักงานพระพุทธศาสนาแห่งชาติ. **คู่มือและแนวปฏิบัติ โครงการวัด ประชา รัฐ สร้างสุข.** กรุงเทพมหานคร. 2566.

อรุณศักดิ์ กิ่งมณี และคณะ. การสร้างวัดแบบมีส่วนร่วมด้วยพลังบวรจังหวัดบึงกาฬ. **วารสารวิจัยราชภัฏกรุงเก่า,** 2567.